

ROMAN ANDRZEJ PŁOŃSKI

 <https://orcid.org/0000-0002-5144-2103>

e-mail: romanoss.philos@gmail.com

KULTURA WSPÓŁCZESNEJ PRAWOSŁAWNEJ MYŚLI RELIGIJNEJ

The contemporary culture of orthodox religious thought

Abstrakt: Artykuł przedstawia kulturę współczesnej prawosławnej myśli religijnej. Stanowi ona jeden z przejawów życia prawosławia. Jej konstrukcja, czynniki ją kształtujące, techniki poznania przedmiotu refleksji, mają swój wyraz w jej metodologii. Gdy do tego dodamy metodologię opisu relacji zwrotnych Bóg, człowiek, świat, definiowanych przez prawosławie, sposób ich kształtowania, ich zapisu, a przede wszystkim cel, wtedy otrzymujemy delikatną w uchwyceniu teandryczną tożsamość dyskusji o Bogu, człowieku i świecie. Cechujący ją ekskluzywizm metodologiczny tworzy intelektualne mosty pozwalające obserwować prawosławiu poszczególne jego wycinki życia w sposób otwarty, jednocześnie nakreśla ramy nowych interpretacji i dyskusji wewnątrz niego samego.

Słowa kluczowe: prawosławie, myśl, religia, kultura.

Abstract: The article presents the culture of modern Orthodox religious thought. It is one of the manifestations of the life of Orthodoxy. Its construction, the factors shaping it, the techniques of cognition of the object of reflection, have their expression in its methodology. When to this we add the methodology of describing the feedback relations God, man, world defined by Orthodoxy, the manner of their formation, their recording and, above all, their purpose, then we get the theandric identity of the discussion of God, man and the world, which is delicate to grasp. The methodological exclusivism that characterizes it creates intellectual bridges that allow Orthodoxy to observe its various slices of life in an unfettered and open manner, while outlining a framework for new interpretations and discussions within itself.

Key words: Orthodoxy, thought, religion, culture.

Myśl, jak podaje *Słownik 100 tysięcy potrzebnych słów* (Bralczyk, 2005, 421), to: „wytwór pracy umysłu, pogląd, idea lub koncepcja”. Prawosławie to „zbawcza rzeczywistość dnia codziennego uczniów Jezusa Chrystusa, trwających w jedności wiary od momentu Zstąpienia Świętego Ducha na Apostołów” (Paweł, 1987, 15). Kultura z kolei, w ujęciu wspomnianego słownika, to „materialna i umysłowa działalność społeczeństw oraz jej wytwory” (Bralczyk, 2005, 341). Religia zaś to „zespół wierzeń dotyczących istnienia Boga lub bogów, pochodzenia i celu życia człowieka, powstania świata oraz związane z nimi obrzędy, zasady moralne i formy organizacyjne” (Bralczyk, 2005, 701). Reasumując, prawosławna myśl religijna to ogół wypowiedzi prawosławia w osobach hierarchów, teologów na przestrzeni wieków dotyczących jego samego w szeregu aspektów, przede wszystkim jego ortodoksji, Absolutu, człowieka i świata. Jej początek ono samo wiąże z uczniami Jezusa Chrystusa, ich wypowiedziami. Kluczowym momentem w dziejach prawosławia jest zstąpienie Ducha Świętego na Apostołów (Paweł, 1987, 15).

W analizie kultury współczesnej prawosławnej myśli religijnej, jako zasadnicze, uznano kryterium osoby (autora, twórcy, redaktora, kompilatora). W oparciu o nie wyróżniono cztery epoki. Początkowa obejmuje okres do 313 roku. Soborowo – patrystyczna pierwsza to czas od aktu tolerancji z 313 roku do VII soboru powszechnego w Nicei, w 787 roku. Patrystyczna druga to okres od 787 roku do upadku Imperium Rzymskiego ze stolicą w Konstantynopolu w 1453 roku. Ostatnia, czwarta epoka, post patrystyczna trwa od 1453 roku. Dla kształtu współczesnej myśli religijnej prawosławia, jego kultury i formy istotne znaczenie mają wszystkie. Istotną determinantą jest fakt, ważny dla samego tronu patriarchalnego w Konstantynopolu – Nowym Rzymie, upadku Imperium Romanum ze stolicą w Konstantynopolu (Runciman, 1973, 183–184; Runciman, 2008, 200; Warsonofiusz, 2022, 11–12). Wydarzenie to wniosło bardzo wiele do kultury dyskursu teologicznego prawosławia greckiego oraz słowiańskiego. Stąd wydaje się być celową szczegółową periodyzacja dziejów myśli religijnej prawosławia po 1453 roku. Analiza historii życia intelektualnego prawosławia tego okresu pozwala mówić o siedmiu okresach poczynając od roku 1453, a skończywszy na czasach obecnych. Każdy z nich niesie coś szczególnego, swoisty dlań kierunek podążania myśli ogółu prawosławia.

W okres 1453–1621 prawosławie weszło ze smutnym doświadczeniem kohabitacji ze stolicą biskupią w Rzymie. Zasadniczymi cechami myśli prawosławia tego okresu są: polemika, kohabitacja intelektualna prawosła-

wia z myślą protestancką, independencja myśli teologicznej prawosławia kijowsko-lwowskiego, ekspansja katolicyzmu rzymskiego oraz zmierzanie się z polityką jedności kościelnej w oparciu o paradygmat unii.

Okres 1621–1795 to czas dalszej polemiki, dependencji myśli teologicznej prawosławia kijowsko-lwowskiego od myśli prawosławia moskiewskiego, polaryzacja i dyferencjacja myśli teologicznej prawosławia na Bałkanach. Kolejny okres, 1795–1831, to dalsza moskwizacja i dependencja myśli teologicznej prawosławia kijowsko-lwowskiego, przebudzenie środowisk prawosławnych słowiańskich i rumuńskiego na Bałkanach.

Okres 1831–1918 z kolei cechuje nawrót i odkrycie spuścizny patriarchalno-monastycznej, renesans neopatrystyczny, moskwizacja myśli teologicznej bałkańskiego prawosławia słowiańskiego, independencja [dehellenizacja] myśli teologicznej prawosławia bałkańskiego oraz tworzenia zrębów przyszłego szkolnictwa teologicznego poszczególnych nowożytnych patriarchatów, jak i autokefalicznych arcybiskupstw i metropolii. Międzywojnie, 1918–1939, to z kolei tworzenie się szkół teologicznych rosyjskiej proveniencji w diasporze, na wygnaniu, na emigracji przez Białą Emigrację. W okresie tym przewodnią rolę odgrywają ośrodki myśli religijnej związane z Patriarchatem Nowego Rzymu oraz rumuńskim, a także jugosłowiańskim.

Lata 1939–1989 to z kolei konfrontacja z totalitaryzmami (faszyzmem, bolszewizmem, frankizmem, autorytaryzmem, kultem jednostki), zimną wojną i kolonializmem politycznym. Niszczenie prawosławia w krajach tzw. demokracji ludowej, wręcz niekiedy unicestwianie (Albania, ZSRS/ZSRR), pacyfikacja (PRL, Bułgaria, Rumunia, Jugosławia), izolacja, inwigilacja, reglamentacja (ZSRS/ZSRR, Jugosławia, PRL), miało swoje odbicie również w samej prawosławnej myśli. Cechowała ją daleko idąca zachowawczość. „Odwilże” pozwalały budować określone formy dialogu międzyprawosławnego, ale przede wszystkim aktualizować i rozwijać jej kulturę metodologiczną, rozwijać samodzielne badania w określonych obszarach życia. Myśl prawosławia tejże epoki cechują widoczne z jednej strony stagnacja, zachowawczość, kontemplacyjność, z drugiej zaś progresywizm, właściwy zwłaszcza prawosławiu diasporalnemu. Ostatni siódmy okres, po 1989 roku, to powrót do renesansu neopatrystycznego, integracja ogólnoswiatowego prawosławia w zakresie kształtowania kultury i metodologii prawosławnej myśli religijnej, tworzenie się szkół teologicznych poszczególnych nowożytnych patriarchatów, jak i autokefalicznych arcybiskupstw i metropolii na terenach byłego bloku sowieckich krajów satelickich.

Tabela 1. Uwarunkowania chronologii myśli religijnej

prawosławia powszechnego	prawosławia lokalnego
– przemiany: cywilizacyjne, geopolityczne, kulturowe, obyczajowe, polityczne, religijne, społeczne, świadomościowe, światopoglądowe	
– recepcja przemian: cywilizacyjnych, geopolitycznych, kulturowych, obyczajowych, politycznych, religijnych, społecznych, świadomościowych, światopoglądowych	
– autokefalizacja	
– recepcja procesów autokefalizacji przez ogół autokefalicznych wspólnot	
– autonomizacja	
– recepcja procesów autonomizacji przez ogół autokefalicznych wspólnot	

Opracowanie własne autora

* * *

Przyjmując, jako punkt wyjścia refleksji, trychotomiczną strukturę rzeczywistości kultury, jaką jest prawosławie w ramach reprezentowanej przezeń myśli religijnej wyróżnić należy działy związane z doktryną, kultem i normą (Maximos, 1999, 25).

Sferę doktryny obejmują: dogmatyka, biblistyka, hagiologia, patrystyka oraz patrologia, historia prawosławia, archeologia biblijna i prawosławna, papirologia, paleografia oraz neografia. Dogmatyka, w rozumieniu prawosławnym, to dziedzina zajmująca się analizą, systematyzacją i wykładem prawd wiary obowiązującymi w związku z praktyką jego życia. Biblistyka zajmuje się analizą, badaniem tekstu świętego prawosławia, jakim jest Biblia. Hagiologia to z kolei dziedzina myśli zajmująca się teorią świętości oraz historią świętych. Patrystyka z kolei to nauka o twórczości Ojców Cerkwi (Weber, 2003, 238). Samymi zaś Ojcami Cerkwi, ich katalogiem, historią, biografistyką zajmuje się patrologia (Weber, 2003, 238). Historia prawosławia z kolei zajmuje się dziejami prawosławia, jako elementu rzeczywistości. W jej ramach wyróżnia się historię powszechną oraz lokalnych kościołów autokefalicznych. Odrębnym działem prawosławnej myśli religijnej jest historia prawa kanonicznego i kościelnego. W jej ramach również należy mówić o historii powszechnej, regionalnej oraz lokalnej. Do działu historycznego prawosławnej myśli religijnej przynależą też archeologia biblijna i prawosławna. Pierwsza jest dziedziną pomocniczą biblistyki, druga z kolei historii prawosławia. Równie ważnymi w ramach prawosławnej myśli religijnej jest papirologia, paleografia i neografia prawosławna. W ich

ramach należy mówić o europejskiej (greckiej, słowiańskiej południowej, słowiańskiej północnej), orientalnej (egipskiej [koptyjsko-etiopskiej], syryjskiej, ormiańskiej, arabskiej, gruzińskiej) i romańskiej paleografii i neografii prawosławnej.

Sferę kultu obejmują: liturgika i sakramentologia. W ramach pierwszej można wyróżnić liturgikografię oraz liturgikę historyczną, w ramach drugiej sakramentografię oraz sakramentologię historyczną. Liturgika, jako dział myśli, obejmuje całość refleksji na temat kultu prawosławnego, jego teorii, nabożeństw i ich teorii, zasad sprawowania nabożeństw. Liturgikografia za przedmiot ma opis poszczególnych form kultu. Liturgika historyczna natomiast podejmuje refleksję na temat procesów, kierunków rozwoju oraz kształtowania się poszczególnych form kultu. Jak wcześniej zaznaczono, obok liturgiki sferę kultu analizuje i prezentuje również sakramentologia. Jest to dziedzina węższa względem liturgiki. Stanowi jej fragment, wycinek. Niemniej zajmuje w prawosławnej świadomości bardzo ważne miejsce. W tym rozumieniu, sakramentologia to refleksja na temat sakramentów, teorii sakramentu, zasad sprawowania i udzielania poszczególnych sakramentów. Opiszem ich samych, strukturą oraz praktyką udzielania zajmuje się sakramentografia. Z kolei sakramentologia historyczna, podobnie jak liturgika historyczna, dotyczy procesów, kierunków rozwoju oraz kształtowania się poszczególnych form kultu związanych z sakramentami, tym wąskim wycinkiem refleksji wspomnianej dyscypliny.

Sferę normatywnego życia prawosławia obejmują prawo kanoniczne oraz kościelne. Pierwsze z nich dotyczy prawa stanowionego przez sobory powszechne, sobory lokalne oraz autorytety życia religijnego prawosławia, określane przezeń, jako Ojcowie Kościoła/Cerkwi. Sama nazwa prawo kanoniczne wynika z stosowanej kultury redakcji konkretnych norm, tj. kanonów. Wskazać tu należy na różny autorytet tychże kanonów. Kanony soborów powszechnych prawosławie otacza autorytetem świętości, natchnienia (stanowione pod natchnieniem Świętego Ducha). Pamiętając o wcześniej zasygnalizowanej dwuwymiarowości prawosławnej normatywistyki, zwrócić należy również uwagę na prawo kościelne. Obejmuje ono refleksję nad teorią prawa kościelnego, jego kulturą oraz historią. Kultura stanowienia statutów wewnętrznych, teoria autonomii i autokefalii, procedura nadawania autonomii i autokefalii, diaspora, prawosławny protokół dyplomatyczny to tylko niektóre z zagadnień z zakresu prawosławnego prawa powszechnego i lokalnego.

W wypadku historii prawosławnego prawa kościelnego należy również mówić o historii powszechnej, regionalnej oraz lokalnej. Szczególną odmianą w ramach kultury prawa stanowionego przez prawosławie jest prawo kultowe, co prawosławna myśl religijna wyraża pojęciem prawo liturgiczne. Odnosi się ono do dyscypliny kultu, aktów kultu. W jego ramach można również wyróżnić prawo sakramentalne, odnoszące się do sakramentów, dyscypliny ich sprawowania. Odnosi się ono do sfery kultu i dotyczy przede wszystkim zasad sprawowania nabożeństw, udzielania sakramentów oraz innych posług i ich dyscypliny. Odrębnymi, należącymi wszakże do sfery normatywnego życia prawosławia są falerystyka i sfragistyka. Pierwsza z nich to nauka o odznaczeniach prawosławnych, kulturze ich stanowienia, precedencji poszczególnych odznaczeń i zasad ich noszenia. Druga to nauka o pieczęciach, teoriach pieczęci, kulturze ich wyrobu, kategoriach pieczęci oraz ikonografii pieczęci. Odrębną dziedziną związaną zarówno z kultem jak i normatywistyką jest weksylologia prawosławna.

* * *

Ogół prawosławnej myśli religijnej cechuje: teocentryzm, antropocentryzm oraz eklezjocentryzm. Stąd też wynikają jej cele, cechy, kultura, metodyka, morfologia, pedagogia, profile dyskusji i stosowane w ich ramach narracje. Podstawowym zadaniem, celem, prawosławnej myśli religijnej jest dawanie świadectwa o Jezusie Chrystusie. Z tego wynikają cele główne: sakralizacja (definiowanie świętości, dydaktyka świętości, wzbudzanie potrzeby świętości, rozwijanie świadomości świętości), *theosis* / przeobóstwienie oraz *metanoia*. Z kolei z nich wynikają cele szczegółowe prawosławnej myśli religijnej, takie jak: obcowanie z Bogiem, Słowem Bożym, *sacrum*, tekstem świętym, samym sobą, drugim człowiekiem, kosmosem, tworzenie oraz realizacja poszczególnych form kultury życia duchowego. W obrębie doktryny są to: ochrona/obrona, promocja, prezentacja, wykładnia, interpretacja, analiza ortodoksji oraz prewencja. Jest to szeroko rozumiane kształtowanie, modelowanie i projektowanie ortodoksji. W zakresie kultu: komentowanie całości kultu i poszczególnych form oraz elementów kultu, porządkowanie poszczególnych form i elementów kultu w oparciu o kryteria ortodoksji prawosławia, dokonywanie wykładni i interpretacji elementów kultu. W wypadku normy są to: komentowanie całości norm, poszczególnych norm, porządkowanie poszczególnych norm w oparciu o kryterium ortodoksji prawosławia.

W wypadku jednostki oraz wspólnot są to: sakralizacja, budowanie świadomości, zapoznavanie z myślą o Bogu, wdrażanie w myślenie o Bogu, kształtowanie kultury dyskusji o Bogu, korespondencja ze światem, eliminowanie patologii życia duchowego, promowanie właściwych postaw życia duchowego, prewencja duchowa, integracja, wspomaganie oraz partnerstwo.

Innym aspektem współczesnej prawosławnej myśli religijnej jest pojęcie czasu. Wiąże się z nim i sakralność, i dynamiczność, i wieczna aktualność, a także zbawczość i nieustanność. W wymiarze Bożym, eklezjalnym ma miejsce działanie, efektem którego jest dynamiczność w łączności ze statycznością, rozszerzalność, powtarzalność, redukcyjność oraz plastyczność. Samą zaś myśl dotyczącą czasu Bożego i ludzkiego cechuje i jedno-, i dwu-, i wieloaspektowość. Podobnie jest również w strukturze tematycznej. Jest ona różna, poczynawszy od jedno-, poprzez dwu-, a skończywszy na wieloaspektowości.

Kształt i formę prawosławnej myśli religijnej warunkuje przede wszystkim sama kultura słowa religijnego prawosławia. Składa się na nią wiele elementów: samo prawosławie, jego ortodoksja, ortodoksja autorów, status w łonie prawosławia autora, ortodoksja autora i jego definicja ortodoksji prawosławia, ortodoksja prawosławia i jego definicja ortodoksji autora¹, cenzura wewnętrzna prawosławia, cenzura prewencyjna prawosławia, autocenzura prawosławia, teocentryzm, antropocentryzm, eklezjocentryzm, lęk, fascynacja, otwartość, atmosfera, emocja, wrażliwość, świadomość oraz techniki integracji wiedzy, metoda prezentacji.

Przedmiotem oddziaływania jest: człowiek (jego świadomość antropologiczna i teologiczna), wspólnota (jej świadomość antropologiczna i teologiczna) oraz świat (jego świadomość antropologiczna i teologiczna). Oddziaływanie, interakcje, relacje, recepcja, postawy wynikające z tychże relacji i interakcji to procesy, których bohaterem jest myśl religijna. Wynikiem tych procesów są: włączenie w relację/interakcję, izolacjonizm całkowity/częściowy oraz dialog/polemika. Czynnikiem wpływającymi na formę recepcji są: lęk, fascynacja, otwartość, atmosfera, emocja, wrażliwość, świadomość, techniki integracji wiedzy. Warunkują one jakość relacji między uczestnikami dialogu, tzn. nadawcami i adresatami konkretnych treści, elementów składowych myśli religijnej wewnątrz prawosławia.

¹ Wykładnię należy rozumieć jako rzeczywistość węższą od interpretacji.

Tabela 2. Tablica relacji zwrotnych Bóg, człowiek, świat, definiowanych przez prawosławną myśl religijną

	Bóg	człowiek	świat
Bóg		teofania	teofania
		teodulia	teodulia
		antropofilia	kosmofilia
		teodoria	kosmodulia
człowiek	teodoksja	antropodoksja	kosmodoksja
	teodoria	antropofania	kosmodulia
	teodulia	antropofilia	kosmofilia
	antropofania	antropodulia	
	antopodoria	antopodoria	
świat	teodoksja	teofania	kosmodoksja
	kosmofania	teofilia	kosmodulia
		antropodoksja	kosmofania
		antropofania	
		antropofilia	
		kosmofania	
		kosmodulia	

Opracowanie własne autora

Odrębnymi, a właściwymi prawosławiu, istotnymi cechami współczesnej kultury prawosławnej myśli religijnej są: czas, obszar kulturowy, struktura myśli, profil odbiorcy, profil nadawcy, forma², geografia³, wolność słowa i myśli, globalizacja, mediatyzacja samego prawosławia, prywatyzacja prawosławia, technizacja⁴, rozwój kultury obrazkowej, stereotypizacja⁵ oraz cyfryzacja prawosławia⁶.

² Formy prawosławnej myśli religijnej: niepisana [kazania, prelekcje, wykłady]; pisana (drukowana) [apologie, mowy, traktaty, decyzje soborowe, pisma, orędzia patriarche, listy pasterskie, kazania]; cyfrowa (pisane niedrukowane) [Internet, audycje radiowe, audycje telewizyjne, kanały tematyczne internetowe, radiowe i telewizyjne].

³ Geografia prawosławnej myśli religijnej: Azja Mniejsza; Afryka; Europa Południowa; Europa Północna; Ameryka.

⁴ Elektroniczny kult w czasie pandemii Covid-19: np. udział w nabożeństwach poprzez media elektroniczne.

⁵ Częste wypowiedzi: „mam ikonę w domu, jestem wierzącym”, „mam wodę święconą z Grabarki, mogę nią poświęcić dom podczas wizyty duszpasterskiej duchownego po 19 stycznia” itp.

⁶ Przesył sygnału ze świątyni do radia, celem transmisji nabożeństwa.

Aksjologia współczesnej kultury prawosławnej myśli religijnej

Współczesną myśl religijną prawosławia postrzegać można w oparciu o różne kryteria. Prawosławny teolog, religioznawca, przedstawiciele różnych dziedzin nauk inaczej będą postrzegali jej kulturę, wartość oraz aksjologię. Słownikowa definicja aksjologii mówi o dwóch kluczowych perspektywach rozumienia samego terminu. Pierwsza to teoria wartości, druga to klasyfikacja i hierarchizacja wartości (Podsiad, 2000, 17). Dodając do tego kryterium religii, tzn. prawosławie, przede wszystkim ortodoksji prawosławia, podjęte zagadnienie precyzuje je. Jak można opisać kulturę współczesnej prawosławnej myśli religijnej? Pierwszym wyznacznikiem jest świadomość poruszania się w wytworze samego prawosławia. Wszelkie zewnętrzne, nieprawosławne wypowiedzi będą tylko komentarzem.

Drugim wyznacznikiem jest fakt rozumienia właściwego prawosławiu terminu „teolog”. Tu jest jednoznaczne podkreślenie aspektu modlitwy. Istotne jest wzięcie pod uwagę kolejnego wyznacznika: modlitwa to element kultu, praktyczny wymiar religijności, działania religijnego i zaangażowania. Tak więc każdy element składowy myśli religijnej to modlitwa. Kolejny wyznacznik to charakter nadrzędny omawianej całości wymiaru życia prawosławia. Tu należy mówić o doksologii: Absolutu – Boga osobowego, działania Absolutu. Z niej wynika doksologia ortodoksji prawosławia. Stanowi to też jej uzasadnienie. Należy stwierdzić, iż prawosławna myśl religijna to wypowiedź samego prawosławia związana z obszarem dotyczącym: Boga, człowieka i świata. Ta trychotomia ma uzasadnienie między innymi w kulturze edukacji i kształcenia kadr w szkołach teologicznych XIX, XX i XXI wieku. Katechizmy i podręczniki, zwłaszcza z zakresu teologii dogmatycznej, kultywują tradycję porządkowania ogółu myśli religijnej. Kryterium czasu również uzasadnia to ujęcie. Obrazuje to poniższa tabela.

Tabela 3. Tablica zależności czasu a wybrane tematy refleksji prawosławnej myśli religijnej

	Bóg	człowiek	świat
przeszłość		X	X
teraźniejszość	X	X	X
przyszłość		X	X

Opracowanie własne autora

Inną właściwością prawosławnej myśli religijnej, oprócz jej doksológicznego wyrazu, który jest nadrzędny, to obraz dnia codziennego, definicja eklezjalności człowieka jako jednostki i zbiorowości w perspektywie Absolutu i Jego działania. W prawosławnym rozumieniu jest to wspólnota z Bogiem, mająca swe źródło w rzeczywistości teofanii (pneumatofanii), tzn. zstąpienia na Apostołów Trzeciej Osoby Świętej Trójcy, przedwiecznie pochodzącej od Ojca (Paweł, 1987, 15). Tu zaś można mówić o kolejnej właściwości prawosławnej myśli religijnej, problematyce człowieka, jako: *Imago Dei*, świątyni Świętego Ducha, hezychii człowieka, *theoforosa*, przebóstwionego. Antropologia prawosławna – problematyka człowieka stanowi centrum refleksji. Jest też punktem wyjścia zarówno kontemplacji Boga i Jego dzieła, jak i kontemplacji świata i analizy oraz definicji jego kondycji. Pytanie „kim jestem, ja człowiek, żem tak wysoko ceniony”, to temat całej refleksji (Leśniewski, 2015). Jednak antropocentryczny jej charakter niekiedy bywa pozorny, może niekiedy chce takim być, by przez woal człowieka przybliżyć obraz Boga temu, kto praktyką poznania Boga, życia w Bogu czyni modlitwę (*Opowieści pielgrzyma*, 2019, 98, 115, 119.)

Paradygmaty współczesnej kultury prawosławnej myśli religijnej

Przyjęty sposób widzenia rzeczywistości przez prawosławie: opracowany przezeń wzorzec rzeczywistości idealnej właściwy ortodoksji prawosławia; wypracowany model tej rzeczywistości wyrażony przez myśl religijną, pozwala określić punkty konstrukcyjne, w oparciu o które ta ostatnia jest budowana. Należą do nich: ortodoksja prawosławia i jej definicja, sakralizacja/uświęcenie, uźródłowienie, genetyka, historyczność, kinotyczność (wspólnotowość) oraz soborowość. Wszystkie te rzeczywistości prawosławie integruje, syntezuje i różnicuje. Teologiczność, antropologiczność, kosmologiczność to znamiona, których znacznikami są z jednej strony: geneza, grafia i eschatyka, z drugiej zaś doktryna, kult i norma.

Prawosławna doktryna (Poniatowski, 1969, 92–93) swym zakresem tematycznym obejmuje temat Boga, człowieka i świata. Dokonując dalszego porządkowania ogółu myśli w zakresie poszczególnych tematów można wyróżnić podtematy. W wypadku tematu „Bóg” będzie to zagadnienie istnienia Boga, Jego właściwości, jak też czasu schyłkowego dla Jego stworzenia. W wypadku tematu „człowiek”, będzie to jego powstanie, właściwości i kres. Podobny trójpodział będzie obecny w wypadku tematu „świat”.

Swe przemyślenia, stawiane tezy, opracowane definicje i dogmaty prawosławie opiera i wyprowadza w oparciu o konkretną bazę źródłową. Stanowią ją przede wszystkim teksty pisane. Prawosławie dzieli je na te, które otacza autorytetem świętości i natchnienia oraz pozostałe. Do grupy tekstów świętych i natchnionych zalicza Stary i Nowy Testament, modlitwy, teksty nabożeństw i sakramentów oraz kanony świętych soborów powszechnych. Teksty święte stanowią teksty posług błogosławieństw. Pozostałe teksty stanowią: żywoty świętych, orędzia biskupie, kanony soborów lokalnych. Odrębną kategorię tekstów świętych stanowi architektura (Chomik, Ławreszuk, 2018, 47–54; Lichaczowa, Lichaczow, 1977, 15–19), ikonografia (Płoński, 2011, 161–173; Lichaczowa, Lichaczow, 1977, 23–31), muzyka cerkiewna. Mają one swój wyraz w postaci: architektury świątyń, ikon, fresków, melodii muzycznych. Jeszcze inną grupę źródeł stanowią symbole oraz znaki religijne właściwe prawosławiu.

Prawosławna myśl religijna obfituje w różnorodność form. Obok pisanych występują niepisane. Pierwsze stanowią teksty święte i natchnione (omówione powyżej), wszelka dokumentacja soborowa (orosz, dekrety, postanowienia, definicje, orędzia, kanony, tomosy), teksty modlitw (teksty nabożeństw, teksty posług, Credo Niceo-Konstantynopolitańskie, modlitwy przed Eucharystią, kanony modlitewne), listy pasterskie biskupów (orędzia dogmatyczne, świąteczne, decyzje prawne, decyzje administracyjne), komentarze do tekstów świętych, formuły dogmatyczne, podręczniki (katechizmy, podręczniki akademickie do poszczególnych dyscyplin teologicznych), instruktarze prawne (Księga Kormczaja, statuty wewnętrzne poszczególnych Kościołów autokefalicznych i autonomicznych), instruktarze kultowe (Księga Typikon, Euchologiony, Leitourgiariony), komentarze do instruktarzy prawnych, komentarze do instruktarzy kultowych. Z kolei niepisane to: praktyka kultu, obrzędowość, podania religijne, pielgrzymki, zdobnictwo religijne, kultura słowa mówionego, kultura słowa śpiewanego, kultura funeralna, kultura małżeństwa. Wszystkie wymienione źródła przynależą do którejs z trzech kategorii, tzn. do doktryny, kultu lub normy.

Poszczególne elementy i wymiary życia prawosławia prawosławna myśl religijna traktuje zarówno jako materiał źródłowy, genetyczny, przedmiot syntezy, opis synergii bosko-ludzkiej oraz zapis konkretnego ich obrazu, stanu i jeststwa. Wszakże jest to rzeczywistość teandryczna. Ta wielopłaszczyznowość i wielowymiarowość zarówno w wymiarze doktryny, kultu i normy dotyczy także poszczególnych elementów kultury duchowej i materialnej, stanowiących obraz jednego wymiaru życia prawosławia lub ich sumę. Doświadczenie życia duchowego, refleksja intelektualna, ikona, muzyka generuje

określone wrażenia estetyczno-duchowe inspirujące pobożność jednostki oraz zbiorowości. Stanowi przyczynek refleksji. Poszukiwanie i pragnienie maksymalnego wyrażenia duchowego pragnienia jedności, identyczności ontologicznej i realizacji zasad życia religijnego to determinanta i imperatyw. Tu więc pojawia się źródłowość, genetyczne dociekania określonego zachowania religijnego, co z kolei czyni źródło generatorem. Źródło ulega modyfikacji wtórnej, nie tracąc niczego z pierwotności. Ortodoksja w rozumieniu samego prawosławia stoi na straży pierwotnej niezmienności źródła. Każde z nich, choć jest elementem składowym innej rzeczywistości, pozostaje tym samym i może być na nowo wyizolowane i stanowić pierwszy byt, byt źródłowy. Synteza, sama w sobie, nie jest zmianą, lecz sumą odrębnych całości, które będąc nadal samymi sobą, są jednocześnie całością. Całość całości, suma całości, a jednocześnie całość części to znak, paradygmat, obraz i definicja ortodoksji prawosławia. Stąd też źródłowość, genetyka (np. doktryny, kultu, normy), nieustanny stan generowania i syntezy, replikacja i zapis są właściwe całej prawosławnej myśli religijnej, także współczesnej. Punktem wyjścia i zwieńczeniem prawosławnej myśli religijnej są: doktryna, kult, norma oraz kultura duchowa i materialna wraz z ich poszczególnymi elementami.

Kultura współczesnej prawosławnej myśli religijnej

Prawosławie swą teandryczną (Klinger, 1969, 92) rzeczywistość odczytuje przede wszystkim w oparciu o temat Boga, który w metodologii teologii prawosławnej jest rozpatrywany w dwóch osiach relacyjnych. Pierwszą z nich stanowi traktat o Bogu Jedynym (Trójjedynym), czyli teoria, filozofia Boga. Drugi z kolei to traktat o planie zbawczym Boga względem człowieka, czyli działaniu Boga w relacji miłości do stworzenia i plan restytucji jedności na linii Stwórcy-stworzenie (Napiórkowski, 1991, 16–17; *Confessio catholicae et apostolicae in Oriente ecclesiae, conscripta compendiose per Metrophanem Critopulum Hieromonachum et Patriarchalem Protosyngellum*, 1830, 13). Stosowane metodyki analizy, budowania argumentacji generują kulturę dyskusji myśli religijnej. W oparciu o nie współczesną prawosławną myśl religijną można porządkować w konkretne tematy przy jednoczesnym wskazaniu stosowanej metodyki. Uzyskane w ten sposób profile porządkują całościowy obraz refleksji prawosławia. Pozwalają już na tym etapie dokonać konstatacji o charakterze ogólnym: rozumienie takich zagadnień, jak cerkiew, człowiek, świat, etyka, małżeństwo czy nabożeństwo cechuje jednoczesna wielokierunkowość oraz wielopłaszczyznowość. Wytypowane

tematy, w toku przeprowadzonej analizy bazy źródłowej, jaką jest prawosławna myśl religijna, wydają się być uniwersalnymi i reprezentatywnymi dla ogółu debaty prawosławnej, tej uniwersyteckiej jak i tej społecznej.

Tabela 4. Tablica profili dyskusji w wybranych obszarach tematycznych

	cerkiew	człowiek	świat	etyka	małżeństwo	nabożeństwo
chrystologiczny	X	X	X	X	X	X
pneumatologiczny	X	X	X	X	X	X
mariologiczny [theotokologiczny, theotokiczny]	X	X	X	X	X	X
antropologiczny	X	X	X	X	X	X
eschatologiczny	X	X	X	X	X	X
soteriologiczny	X	X	X	X	X	X
eklezjologiczny	X	X	X	X	X	X
liturgiczny	X	X	X	X	X	X
sakramentologiczny	X	X	X	X	X	X
eucharystyczny	X	X	X	X	X	X
kanoniczny	X	X	X	X	X	X
patrystyczny	X	X	X	X	X	X
hagiologiczny	X	X	X	X	X	X
mieszany	X	X	X	X	X	X

Opracowanie własne autora

Powyższe zestawienie prezentuje wybrane profile dyskusji: chrystologiczny, pneumatologiczny, theotokiczny, antropologiczny, eschatologiczny, soteriologiczny, eklezjologiczny, liturgiczny, sakramentologiczny, eucharystyczny, kanoniczny, patrystyczny, hagiologiczny oraz mieszany w połączeniu z obszarami tematycznymi, obecnymi w myśli religijnej prawosławia.

Profilowanie dyskusji to krok badawczy, pozwalający przedsięwziąć analizę kolejnego aspektu kultury współczesnej prawosławnej myśli religijnej – stosowanej narracji. Materiał źródłowy w postaci prawosławnej myśli religijnej pozwala wyróżnić około czternastu typów narracji: chrystologiczny, pneumatologiczny, mariologiczny [theotokologiczny, theotokiczny], antropologiczny, eschatologiczny, soteriologiczny, eklezjologiczny, liturgiczny, sakramentologiczny, eucharystyczny, kanoniczny, patrystyczny, hagiologiczny oraz mieszany. Pierwsze trzynaście są jednorodne. Ostatni, mieszany jest niejednorodny i składa się z dwóch lub więcej elementów składowych, nawzajem

ze sobą połączonych i sprzężonych zwrotnie. W jego wypadku jest istotnym pytanie: co jest mnożnikiem w metodyce myśli prawosławnej w tym wypadku? Metodyka dyskursu? Cel dyskursu? Na pewno proces ten warunkuje kulturę narracji i przedmiot refleksji: Bóg, prawosławie, dziedzina refleksji.

Poszczególne typy narracji mają określone cechy właściwe tylko im. Można je wskazać na przykładach poszczególnych prawosławnych myślicieli. Narrację chrystologiczną cechuje centralne odniesienie do samego Jezusa Chrystusa. W perspektywie jego osoby rozpatruje się określone teksty, wydarzenia oraz zagadnienia. Przykładem takim może być chrystologia życia człowieka w ujęciu świętego prawosławia Mikołaja Kabasilasa (Кавасила, 2002, 10–122). Z kolei pneumatologiczna to odwołanie się w refleksji do Świętego Ducha, Trzeciej Osoby Świętej Trójcy. Tu przykładem takiej refleksji może być zagadnienie eklezjologii pneumatologicznej poruszane przez Nikosa Nisiotisa (Glaeser, 1996; Evdokimow, 2012, 115–148). Narracja mariologiczna jest specyficzna dla prawosławia. Skąd ta specyfika? Współczesne prawosławie dyskutuje nad zagadnieniem: czy w prawosławiu istnieje mariologia, czy też theotokologia. Źródło owej refleksji stanowi efezjański tytuł Marii – *Theotokos* oraz charakter Jej kultu w nim samym (Płoński, 2012, 178–179; Felmy, 2005, 106–132; Kniazeff, 1996, 9). Antropologiczna z kolei rozpatruje centralnie człowieka – stworzenie Boga. I w tej perspektywie podejmuje refleksję o człowieku jako nim samym oraz wskazuje na implikacje z tego wynikające: Georgios I. Mantzaridis (Mantzaridis, 1997; Evdokimow, 1991), Włodzimierz Łoski (Leśniewski, 2015, 21–25), Jan D. Zizioulas (Leśniewski, 2015, s. 41–64.), Christos Yannaras (Leśniewski, 2015, 65–108). Eschatologiczna narracja analizuje rzeczywistość przyszłą. Metropolita Atanazy Jevtic dokonuje eschatologicznego ujęcia dnia codziennego (Atanazy 2004, 27–40). Ks. Aleksander Schmemmann stosując tę narrację, analizuje nabożeństwo cyklu dobowego – Świętą Boską Liturgię (Schmemmann, 2004, 147–158). Soteriologiczną narrację z kolei cechuje wskazanie teleologicznego wymiaru życia, którym jest zbawienie. Tę perspektywę w swych rozważaniach podjął arcybiskup Sergiusz Stragorodskij (Сергий, 1991). Eklezjologiczna znajduje swój wyraz w rozważaniach Mikołaja Afanasjewa (Afanasjew, 2002). Liturgiczną zaś reprezentuje myśl Borisa Bobrinskoy’a (Bobrinskoy, 2004), z kolei sakramentologiczną nacechowana jest refleksja wcześniej wspomnianego świętego prawosławia, Mikołaja Kabasilasa (Кавасила, 2002, 10–122). Eucharystyczna zaznacza się u wspomnianych wcześniej, Mikołaja Afanasjewa (Afanasjew, 2002) i ks. Aleksandra Schmemmanna (Schmemmann, 1997). Kanoniczną w analizie

sakramentów stosuje arcybiskup Sawa Hrycuniak (Sawa, 1994), patrystyczną zaś w analizie duchowości prawosławnej ks. John Meyendorff w swojej refleksji na temat prawosławnej duchowości (Meyendorff, 2005), czy też Paul Evdokimov w swoim studium o pneumatologii Ojców Kościoła (Evdokimow, 2012, s. 115–148). Hagiologiczna z kolei występuje w studiach poświęconych świętym jako patronom, czy też wzorcom określonych zachowań (Vernezou, 1997). Ostatnia, mieszana, łącząca w sobie różne narracje, pojawia się w analizie prawosławnej teognozji czy też ekonomii zbawienia u Paula Evdokimova (Evdokimow, 1996; Evdokimow, 2012, 115–148.). Jego debatę na temat wiedzy o Bogu cechują narracje patrystyczna, liturgiczna i ikonograficzna jednocześnie. Zachowane zróżnicowanie wydaje się być niekiedy pozornym, i prowadzi do sumy. Jednak także sama suma również staje się pozorną, gdy dokonać strukturalnej analizy toku narracji. Wtedy narracja jest sumą kilku narracji.

Tabela 5. Tablica mieszanych odmian narracji obecnych we współczesnej prawosławnej myśli religijnej

	chrystologiczny	pneumatologiczny	theotokiczny	antropologiczny	eschatologiczny	soteriologiczny	eklezjologiczny	liturgiczny	sakramentologiczny	eucharystyczny	kanoniczny	patrystyczny	hagiologiczny
chrystologiczny		X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
pneumatologiczny	X		X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
theotokiczny	X	X		X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
antropologiczny	X	X	X		X	X	X	X	X	X	X	X	X
eschatologiczny	X	X	X	X		X	X	X	X	X	X	X	X
soteriologiczny	X	X	X	X	X		X	X	X	X	X	X	X
eklezjologiczny	X	X	X	X	X	X		X	X	X	X	X	X
liturgiczny	X	X	X	X	X	X	X		X	X	X	X	X
sakramentologiczny	X	X	X	X	X	X	X	X		X	X	X	X
eucharystyczny	X	X	X	X	X	X	X	X	X		X	X	X
kanoniczny	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X		X	X
patrystyczny	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X		X
hagiologiczny	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	

Ilościowe określenie mieszanych narracji, choćby w najprostszym rachunku, pozwala określić minimalną ilość mieszanych narracji na 124. Sumując mieszane i jednorodne, otrzymujemy 137 typów narracji. Zaznaczyć trzeba, iż jest to ilość minimalna. To pokazuje kulturę myśli, kulturę metodologii, którą potencjalnie posługuje się prawosławna teologia i prawosławny teolog. To również pokazuje jakość materiału badawczego, jakim jest kultura współczesnej prawosławnej myśli religijnej.

Orientacje tematyczne współczesnej kultury prawosławnej myśli religijnej

Wielość tematów podejmowanych przez prawosławną myśl religijną rodzi szereg pytań oraz refleksji. W jej ramach można wyróżnić trzy wiodące tematy: Bóg, człowiek i świat.

Tabela 6. Tablica tematów prawosławnej myśli religijnej [cz. 1]

Bóg	człowiek	świat
teognozja	antropognozja	kosmognozja

Opracowanie własne autora

Każdy z nich rozpatrywany i analizowany jest w trzech płaszczyznach: genezy, opisu i jego metodologii oraz kresu.

Tabela 7. Tablica tematów prawosławnej myśli religijnej [cz. 2]

Bóg	człowiek	świat
teogeneza	antropogeneza	kosmogeneza
teografia	antropografia	kosmografia
teoeschatyka	antropoeschatyka	kosmoeschatyka

Opracowanie własne autora

Osnowa ta pozwala dokonać ogólnej strukturyzacji prawosławnej myśli religijnej w oparciu o zasadnicze jej kryterium tzn. doktrynę, ponieważ to ona jest punktem wyjścia i zamknięcia.

Teologia, teoria Boga, prawosławna filozofia Boga podejmuje refleksję dotyczącą Absolutu, Boga osobowego. W jej ramach można mówić o teogenezie, teografii i teoeschatyce. Prawosławna teogeneza mówi, iż Bóg nie ma początku ani końca, istnieje zawsze. Jego istnienie to teraz, ale w rozumieniu

czasu boskiego. Ludzka trójwymiarowość czasu jest czymś, co mieści się w całości w przestrzeni Bożego „teraz”. Prawosławna teografia to orzekanie o Bogu. Dyskurs o Bogu odbywa się w oparciu o rozróżnienie punktu wyjścia opisu Boga tzn. według techniki dialogu (mówienia) o Nim oraz techniki (metody) poznania Go. Należy tu wymienić dwie główne techniki dialogu, mówienia o Bogu i Jego poznania. Zarówno jedna i druga może mieć oblicze apofatyczne albo katafatyczne. W wypadku technik (metod) poznania Boga prawosławie mówi tu o drodze modlitwy (*praxis*), lektury Słowa Bożego. Obie one są względem siebie komplementarne. Wychodząc z jednej, wkracza się w drugą i na odwrót (*Opowieści pielgrzyma*, 2019, 98, 115, 119). Apofatyka i katafatyka stanowią dwie tablice poznania i dialogu. Prawosławna teoeschatyka mówi z kolei o Bogu w czasie przyszłym, działaniu Boga po końcu świata. Prawosławie akcentuje w sposób szczególny dwie podstawowe myśli: Bóg będzie sądzić stworzenie według sprawiedliwości Bożej oraz chce, aby stworzenie uczestniczyło w chwale Bożej. Opisuje bardziej los człowieka i świata w oparciu o działanie Boga. Stąd też jej zasadniczym tematem jest powtórne przyjście Mesjasza, sąd nad stworzeniem oraz udział stworzenia w wiecznej chwale Bożej.

Prawosławna antropologia to traktat o człowieku. W jego ramach można wyróżnić: antropogenezę, antropografię oraz antropoeschatykę. Prawosławna antropogeneza zasadza się zasadniczo na trzech faktach opisanych w Słowie Bożym: człowiek został stworzony przez Boga; Boga i człowieka, człowieka i Boga łączy relacja miłości, zgody i zawierzenia; człowiek z natury jest dobry. Prawosławna antropografia traktuje o człowieku w dwóch rzeczywistościach jego bycia: człowiek bez grzechu oraz człowiek z grzechem. Prawosławna antropoeschatyka swym zakresem obejmuje refleksję dotyczącą teorii wpływu i skutków planu zbawczego Absolutu – Boga Trójjedynego względem człowieka, analizę doświadczenia planu zbawczego Absolutu – Boga Trójjedynego przez człowieka i finalnej realizacji tegoż planu w takich momentach kluczowych egzystencji człowieka i ludzkości, jak: pierwsze i powtórne przyjście Mesjasza – Jezusa Chrystusa, działanie Boga Ojca, Boga Syna i Boga Świętego Ducha, zagadnienie śmierci człowieka, telonie/mytarstwa, Sąd powszechny, udział stworzenia w wiecznej chwale Bożej.

Prawosławna kosmologia to nauka o świecie otaczającym z perspektywy działania Bożego. W jej ramach można mówić o kosmogenezie, kosmografii i kosmoeschatyce. Zasadniczymi jej treściami są twierdzenia: Bóg jest stwórcą świata widzianego i niewidzianego z niczego oraz stworzony świat był dobry. Prawosławna kosmografia opisuje świat w dwóch perspektywach: świat znający

człowieka bez grzechu oraz świat znający człowieka z grzechem. Sam grzech rodzi skutki również w relacji świat-człowiek oraz człowiek-swiat. Stąd obecne w prawosławnej refleksji takie tematy, jak: problematyka ontologiczna świata, świat anielski i jego dzieje, problematyka kresu zła, ontologia dobra i zła, konsekwencje obecności dobra i zła dla świata. Prawosławna kosmoeschatologia powiela wymienione wcześniej zagadnienia z zakresu antropoeschatologii. *Novum* w tym wypadku jest teoria wpływu planu zbawczego Absolutu – Boga Trójjedynego względem świata oraz analiza doświadczenia planu zbawczego Absolutu – Boga Trójjedynego przez świat.

W rozumieniu prawosławia opis Boga, człowieka i świata może odbywać poprzez wyraźnie określone zasadnicze techniki. Są to: lektura objawionego Słowa Bożego; kontemplacja treści, zwłaszcza chwalebnych; pokutnych, świętych tekstów nabożeństw oraz modlitwa. Są one względem siebie równorzędne i komplementarne, i tylko wszystkie razem stanowią całość. Wszystkie zaś pozostałe obecne w metodologii dyskusji, refleksji, analizy formy, techniki orzekania o Bogu, człowieku i świecie są pochodnymi wymienionych technik zasadniczych.

Tabela 8. Tablica technik poznania przedmiotu refleksji prawosławia

	Bóg	człowiek	świat
teofania	X	X	X
teofilia	X	X	X
teodulia	X	X	X
teodoria	X	X	X
teodoksja	X	X	X
hierofanie	X	X	X
modlitwa	X	X	X
hagiografia	X	X	X
hagiofanie	X	X	X
antropofania	X	X	X
antropofilia	X	X	X
antropodulia	X	X	X
antropodoksja	X	X	X
kosmofania	X	X	X
kosmofilia	X	X	X
kosmodulia	X	X	X
kosmodoksja	X	X	X

Wiek XXI i jego wyzwania w oczywisty sposób poszerzają zakres prawosławnej myśli religijnej o kolejne zagadnienia. Należy zauważyć, że każdy wiek przynosił swoje przekonania i kazał prawosławiu zmierzyć się z nimi. Tak więc ogół myśli stanowi owoc wielokierunkowych interakcji na linii samoświadomości prawosławia i wyzwania wewnątrzno-zewnętrzne. Współczesna prawosławna myśl religijna to odpowiedź na nie.

* * *

Mówienie o prawosławiu dla prawosławnych to mówienie o wspólnotcie, która sama o sobie świadczy, iż jest rzeczywistością mającą za podstawę hierofanię. Swój początek widzi w objawieniu Boga osobowego, Boga Świętego Ducha, Trzeciej Osoby Świętej Trójcy. Historyczne wzrastanie rozumie jako *continuum* rzeczywistości i formy (Paweł, 1987, 15).

W debacie o samym sobie stosuje wielość rodzajów toków narracji. Jest to więc narracja wielu wariantów. Każdą z nich cechuje ekskluzywizm metodologiczny. Ten ostatni tworzy intelektualne mosty pozwalające obserwować prawosławiu poszczególne jego wycinki w sposób nieskrępowany i otwarty, jednocześnie nakreśla ramy nowych interpretacji i dyskusji wewnątrz niego samego.

Współczesne prawosławie w swej myśli podejmuje zagadnienie tożsamości jego samego. Interesującym jest tu pytanie o ślady jerozolimskiej świadomości współczesnego prawosławia. Podkreślić należy, iż azjatocentryzm, romanocentryzm czy też słowianocentryzm myśli religijnej prawosławia to melodie czasów minionych. W przeciwieństwie do poprzednich wieków cechuje ją dziś multicentryczność, co z kolei rodzi napięcia pomiędzy poszczególnymi stolicami intelektualnymi współczesnego prawosławia.

Współczesna kultura prawosławnej myśli religijnej to warsztat pracy prawosławnego teologa, jego psalterion, harfa, organy, jego płótno i paleta. Jak je wykorzystuje, pokazuje to jego myśl. Jest ona składową całości, którą określa się mianem prawosławnej myśli religijnej. Jej wysublimowanie nakazuje, zwłaszcza teologom, zawsze mierzyć się z sobą samym. Tak jak ikona jest owocem procesu modlitwy, tak słowo pisane również. Tak więc prawosławna myśl religijna dla samego prawosławia jest wzmocnieniem tożsamości, jego własnej ortodoksji, wiary, doświadczenia duchowego; normatywizowaniem wiary; przypomnieniem [rekapitulacją] wiary, doświadczenia; uwzniośleniem; ukazaniem doniosłości; katechizacją oraz edukacją.

Badacz zewnętrzny, obserwator prawosławnej myśli religijnej, otrzymuje materiał badawczy w postaci określonej kultury dialogu, narracji, komunikacji, wymiany na niwie duchowej i materialnej oraz doświadczania *sacrum*. Podstawowymi zaś wyznacznikami kultury prawosławnej myśli religijnej są dziś: filozofia prawosławia mówienia o sobie oraz jej metodyka obecna w mówieniu prawosławia o prawosławiu i jego prawosławności.

BIBLIOGRAFIA

- Afanasjew M., 2002, *Kościół Świętego Ducha*, tłum. ks. Henryk Paprocki, Białystok.
- Bobrinskoy B., 2004, *Życie liturgiczne*, tłum. Janina Dembska, Warszawa.
- Bralczyk J. (red.), 2005, *Słownik 100 tysięcy potrzebnych słów*, Warszawa.
- Chomik P., Ławreszuk M., Płoński R. A., 2018, *Sobór Zmartwychwstania Pańskiego w Białymstoku*, Białystok.
- Confessio catholicae et apostolicae in Oriente ecclesiae, conscripta compendiose per Metrophanem Critopulum Hieromonachum et Patriarchalem Protosyn-gellum*, w: *Monumenta Fidei Ecclesiae Orientalis*. Primum in unum corpus collegit variantes lectiones ad fidem optimorum exemplorum adnotavit prolegomena addidit indice rerum praecipuarum instruxit Ernestus Julius Kimmel, Ruthenus, Theol. Licent. Eamque in Academia Jenensi Privatim Quondam Professor, 1830, Jenae, t. 2.
- Evdokimow P., 2012, *Duch Święty w tradycji prawosławnej*, przeł. M. Żurowska, Poznań.
- Evdokimow P., 1991, *Kobieta i zbawienie świata*, tłum. E. Wolicka, Poznań.
- Evdokimow P., 1996, *Poznanie Boga w Kościele wschodnim. Patrystyka. Liturgia. Ikonografia*, tłum. A. Liduchowska, Kraków.
- Felmy K.Ch., 2005, *Współczesna teologia prawosławna*, tłum. H. Paprocki, Białystok.
- Gilski M., Cholewa M., 2018, *Język soborów pierwszego tysiąclecia*, Kraków.
- Glaeser Z., 1996, *W jednym duchu jeden Kościół. Pneumatologiczna eklezjologia Nikosa A. Nissiotisa*, Opole.
- Klinger J., 1969, *Geneza sporu o epiklezę. Eschatologiczny a memorialny aspekt Eucharystii w kanonie pierwszych wieków*, Warszawa.
- Kniazeff A., 1996, *Matka Boża w Kościele prawosławnym*, tłum. H. Paprocki, Warszawa.

- Кавасила Николай, 2002, Семь слов о жизни во Христе, w: Христос. Церков. Богородица. Богосовские труды св. Николая Кавасилы, Москва, с. 10–122.
- Leśniewski K., 2015, „Kim jest człowiek, że o nim pamiętasz ...?”. *Podstawowe idee współczesnej antropologii prawosławnej*, Lublin.
- Lichaczowa W., Lichaczow D., 1977, *Artystyczna spuścizna dawnej Rusi a współczesność*, przeł. P. Lewin, Warszawa.
- Mantzaridis G.I., 1997, *Przebóstwienie człowieka. Nauka świętego Grzegorza Palamasa w świetle tradycji prawosławnej*, przeł. I. Czackowska, Lublin.
- Maximos (Aghiorgoussis), 1999, *Wiara Kościoła*, w: *Prawosławie. Światło wiary i źródło doświadczenia*, red. K. Leśniewski, J. Leśniewska, Lublin.
- Meyendorff J., 2005, *Święty Grzegorz Palamas i duchowość prawosławna*, przekład K. Leśniewski, Lublin.
- Napiórkowski S.C., 1991, *Jak uprawiać teologię*, Wrocław.
- Opowieści pielgrzyma. W poszukiwaniu nieustannej modlitwy*, 2019, tłum. D. Krupińska, wstęp J. Naumowicz, Kraków.
- Paweł Arcybiskup, 1987, *Nasza wiara*, przeł. A. Kempfi, Białystok.
- Płoński R.A., 2012, *Kult Bogarodzicy. Próba syntezy*, w: *Matka Jezusa w dialogu ekumenicznym*, red. B. Kochaniewicz, Poznań, s. 164–179 (*Studia Theologiae Fundamentalis*, 4).
- Płoński R.A. 2011, *Kult ikon w prawosławiu. Próba syntezy/The Cult of Icons In Orthodox Christianity. An Attempt at Synthesis*, w: *Wokół teologii ikony*, red. B. Kochaniewicz, Poznań, s. 161–173 (*Studia Theologiae Fundamentalis*, 2).
- Podsiad A., 2000, *Słownik terminów i pojęć filozoficznych*, Warszawa.
- Poniatowski Z. (red.), 1969, *Mały słownik religioznawczy*, Warszawa.
- Runciman S., 1973, *Wielki Kościół w niewoli. Studium historyczne patriarchatu konstantynopolitańskiego od czasów bezpośrednio poprzedzających jego podbój przez Turków aż do wybuchu greckiej wojny o niepodległość*, przeł. J.S. Łoś, Warszawa.
- Runciman S., 2008, *Teokracja bizantyjska*, przeł. M. Radożycka-Paoletti, Katowice.
- Sawa (Hrycuniak), 1994, *Prawosławne pojmowanie małżeństwa*, Białystok
- Schmemmann A., 1997, *Eucharystia. Misterium Królestwa*, tłum. A. Turczyński, Białystok.

- Schmemmann A., 2004, *Liturgia i eschatologia*, w: *W drodze ku wieczności*, red. K. Leśniewski, W. Misijuk, Lublin, s. 147–158.
- Сергий (Страгородский) Архиепископ, 1991, *Православное учение о спасении*, Москва.
- Vernezou J., 1997, *Nowe cuda świętego Jana Ruskiego*, tłum. J. Matwiejczuk, Lublin.
- Warsonofiusz (Doroszkieicz), 2022, *Teologia w niewoli. Nurty teologiczne w okresie postbizantyńskim*, Warszawa.
- Weber H., 2003, *Leksykon religii świata*, przeł. M.M. Dziekan, Warszawa.